

INTERIM

DE TAAL IS WIJZER DAN HAAR SPREKER

Lees- en leerervaringen met de werken van Rosenstock-Huessy

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Wilmy Verhage	2
In Memoriam Wim Leenman (6 mei 1928 - 21 juni 2015), Feico Houweling	4
Bij het afscheid van mijn vader, Peter Leenman	6
Ervaringen uit het Rosenstock-Huessy Huis, Lien Leenman-De Pijper	7
Hoe lees je Rosenstock?	
Een impressie van de voorjaarsbijeenkomst 2015, Egbert Schroten	9
We kunnen/ hoeven niet alles te lezen van Rosenstock-Huessy, Feico Houweling	11
Je kunt het beste in een groep lezen, Elly Hartman	17
Er moet ook een herkenning met het dagelijks leven zijn, Agnes Lieverse-Opdam	18
Hoe lees ik Rosenstock? Egbert Schroten	19
Rosenstock-Huessy lezen is barrières nemen, Jan Kroesen	21
Inlezen via de introducties, Wilmy Verhage	26
Verslag van het bestuur over het jaar 2014, Feico Houweling, voorzitter tot en met 7 mei 2015	30
Uit het bestuur, Otto Kroesen, voorzitter vanaf 7 mei 2015	33
Achterpagina	35

INLEIDING

WILMY VERHAGE

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden,

Deze Interim, nummer 6, is ‘*De taal is wijzer dan haar spreker*’ gaan heten. Als titel bij het thema lees- en leerervaringen met de boeken van Rosenstock-Huessy, dat in de bijeenkomst van mei j.l. van Respondeo aan de orde is gesteld. Het is het motto dat ERH wilde geven aan zijn proefschrift over het rechtshistorische onderwerp, waarop hij promoveerde in 1906. Maar die zin keurden zijn professoren af. Dat mocht je niet zeggen, noch denken op de universiteit in die dagen en nog steeds niet. Dat was ongehoord. Desalniettemin is de zin het uitgangspunt geworden, van waaruit zijn oeuvre tussen 1920 en 1970 is ontstaan. Dus het leek uw redactie wel een geëigende titel voor het thema. Want zijn schrijven schuurt vanaf deze eerste zin knarsend met het school-denken, waarmee wij allemaal zijn groot geworden. Vandaar dat het lezen van zijn werken voor velen zo moeilijk is, maar ook zo de moeite waard als je eenmaal onbevangen in het diepe springt.

Aan de wieg van het nummer staan dit keer twee gebeurtenissen. De bijeenkomst van Respondeo van 9 mei j.l. en de begrafenis van Wim Leenman (6-5-1928 – 21-6-2015) op 27 juni vanuit het Rosenstock-Huessy-Huis in Haarlem. Wim Leenman was degene, die contact legde met Eugen Rosenstock-Huessy, toen hun vriendengroep eind jaren vijftig hem eenmaal in een voetnoot had ontdekt en ze benieuwd werden naar zijn werk. Ze waren op zoek naar antwoorden op de vragen en ongerijmdheden, die door en tijdens de tweede wereldoorlog bij hen waren gerezenen vonden die bij ERH. Met die kennismaking in persoon en in geschrifte, begon een nieuwe geschiedenis met een nieuwe inspiratiebron in onze omstreken. Ik leerde Wim Leenman in 2003 kennen tijdens de feestelijke doop van Feico Houwelings vertaling van *Out of Revolution*. Ik kwam toen voor het eerst in ERH-kringen en bijna iedereen was mij vreemd. Wim was de eerste op wie ik af durfde te stappen. Flamboyant en benaderbaar. Ik ben blij dat ik bij zijn afscheid een paar uur de sfeer heb mogen proeven, die op hoogtijdagen in de jaren zeventig en tachtig in het Rosenstock-Huessy Huis moet hebben geheerst en waaraan zoveel mensen zich hebben kunnen warmen.

Het *In Memoriam Wim Leenman* van de hand van Feico Houweling, Peter Leenmans woorden bij het afscheid van zijn vader en de herinneringen uit 1988 van Lien Leenman-De Pijper over de stichting van hun woon- en werkgemeenschap begin jaren zeventig, in het minstens zes eeuwen oude kloostergebouw in de binnenstad van Haarlem, dat ze het Rosenstock-Huessy-Huis hebben gedoopt, vormen samen een goed beeld van de man en zijn werken, van de nieuwe geest die er ging waaien.

Egbert Schroten praat u vervolgens bij in zijn impressies van de bijeenkomst in Deventer. En vervolgens schrijven Feico Houweling, Elly Harman, Agnes Lieverse, alle gevormd in het Rosenstock-Huessy-Huis, over hun lees- en leerervaringen, maar ook Egbert Schroten, Jan Kroesen en ik hebben een bijdrage aan het thema geleverd.

Tenslotte blik Feico Houweling terug op zijn laatste periode als voorzitter en richt onze huidige voorzitter Otto Kroesen de schijnwerpers op de dingen die komen gaan.

Rest mij u nog te vertellen dat Respondeo dus niet alleen in Otto Kroesen een nieuwe voorzitter heeft gekregen, maar ook dat Henk van Olst tot het bestuur is toegetreden. Ik wens het nieuwe bestuur alle wijsheid en succes toe.

De taal is wijzer dan haar spreker. Of denker, trouwens. Dat geldt natuurlijk ook voor mij. Geniet van de bijdragen en vat moed.

Met lieve groet.

IN MEMORIAM WIM LEENMAN (1928-2015)

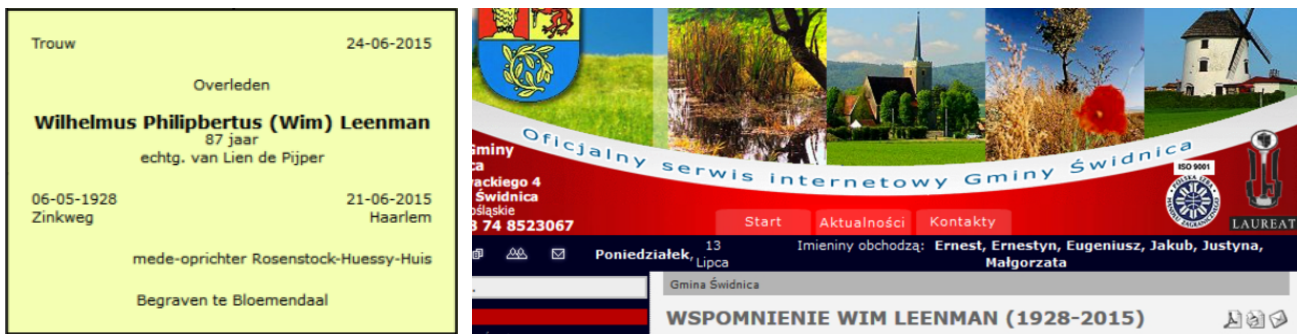
FEICO HOUWELING

Van Haarlem tot Krzyzowa en op nog veel meer plaatsen is eind juni Wim Leenman herdacht, die op 21 juni op 87-jarige leeftijd is overleden. Wim blijft in onze herinnering als degene die als eerste namens de Nederlanders contact legde met Eugen Rosenstock-Huessy, als een van de oprichters van het Rosenstock-Huessy Huis en als organisator van *workcamps* in het door hem zo geliefde Krzyzowa (v/h Kreisau), het voormalige landgoed van de familie Von Moltke in Polen.

Samen met Lien Leenman-de Pijper heeft Wim onvoorstelbaar veel gedaan voor de verbreiding van het gedachtegoed van Rosenstock-Huessy in Nederland, Duitsland en Polen. Hij was een onmisbare inspirator, onvermoeibaar en met een onverwoestbaar humeur.

Wim is op 27 juni onder grote belangstelling begraven in Bloemendaal. Daaraan voorafgaand is in de kapel van het Rosenstock-Huessy Huis een herdenkingsbijeenkomst gehouden. Na de plechtigheid was er eveneens in het Rosenstock-Huessy Huis een informeel samenzijn in de sfeer die Wim zo goed lag, ontspannen en met veel gelegenheid tot ontmoeten en voor veel mensen ook een elkaar weerzien, soms na vele jaren.

Op de herdenking sprak ik een kort woord namens de vereniging Respondeo, waarvan hier een samenvatting:

‘Lieve Lien, beste familie Leenman, beste bewoners van het Rosenstock-Huessy Huis en alle anderen hier aanwezig. Ik ben blij dat ik namens de vereniging Respondeo - dat is de vereniging van mensen die geïnteresseerd zijn in het werk van Eugen Rosenstock-Huessy - namens Respondeo iets mag zeggen bij deze herdenking en afscheidsdienst van Wim Leenman. Ik heb daarvoor de ruimte gekregen van het huidige bestuur en onze huidige voorzitter Otto Kroesen.

Blij en ook dankbaar, omdat Wim onbeschrijfelijk veel voor onze vereniging heeft betekend. Net zo goed als Lien, trouwens, want we kunnen natuurlijk niet over Wim praten zonder ook jou, Lien, te noemen.

Ik hoef niet in detail te treden. Iedereen die Wim ook maar een beetje heeft gekend, weet wat voor een enorme inspirator hij was en hoe belangrijk hij het werk van een vereniging als Respondeo vond. Zaaïen, dat was zijn motto. Hij sprak altijd naar de toekomst toe, maar nam het verleden van voorgaande generaties daarin mee. In een stuk over het Kreisauproject schreef Wim: ‘Zoals ooit de kloosters werden gesticht om nieuw zaaigoed in gereedheid te brengen voor nieuwe opgaven, zo moeten wij nu ook een nieuw begin maken.’¹

Je zou daarop kunnen zeggen dat Wim iemand was die de daad bij het woord voegde, maar Wim voegde juist omgekeerd het woord bij de daad. Doen kwam bij Wim altijd op de eerste plaats. Zo was Wim ook een belangrijke drijfveer achter de oprichting van dit Rosenstock-Huessy Huis in 1972 en laten we de betekenis daarvan niet onderschatten. Zoals de huizen van de broeders en de zusters des gemenen levens in de vijftiende eeuw in Deventer, Zwolle en andere plaatsen nu in elk serieus Nederlands geschiedenisboek terug te vinden zijn, zo kan ook het Rosenstock-Huessy Huis een betekenis krijgen die door de eeuwen heen reikt.

We leven niet alleen voor vandaag maar ook voor morgen. Wim wist dat beter dan veel andere mensen. Persoonlijk bedanken gaat niet meer, maar dankbaar zijn nog wel. Dus spreek ik dat maar uit namens de leden van Respondeo en al die anderen in mijn naaste omgeving van wie ik weet dat ze Wim een warm hart toedragen: dank je wel!

¹ Wim Ph. Leenman. Zu, Kreisau/Krzyzowa, Wegweiser für Heute?, Haarlem, herfst 1993.

BIJ HET AFSCHEID VAN MIJN VADER

PETER LEENMAN

Lieve aanwezigen,

Voordat Lien de ceremonie gaat sluiten wil ik jullie vertellen over de wonderlijke ontdekking die ik deed zittend aan het bureau van Wim de laatste avond dat ik bij hem waakte.

Wim heeft mij van jongs af aan met de dood leren omgaan. Toen ik twaalf was heeft hij mij aan de hand meegenomen naar zijn opgebaarde vader, mijn opa Leenman. Daar stonden we hand in hand , verbonden. Niet eng maar mooi. Toen opa de Pijper, Liens vader in dit huis op zijn sterfbed lag heeft Wim me gevraagd te helpen en samen hebben we opa liefdevol verzorgd. Na zijn overlijden hebben we het lichaam verzorgd en opgebaard in deze zelfde kapel. De liefde waarmee hij dat deed is me altijd bijgebleven.

En nu heb ik Wim mogen verzorgen voor, tijdens en na zijn sterven. Eigenlijk was ik niet eerder zo gelukkig om liefde te geven. En op die laatste avond vond ik dit citaat van Eugen Rosenstock-Huussy hangend boven zijn bureau als levensmotto

‘De geschiedenis van het menselijk geslacht is gecomponeerd rondom één enkel thema: Hoe wordt de liefde sterker dan de dood?

De partituren van deze compositie, de verhalen, moeten om-geschreven worden door elke generatie, door degenen die door hun liefde het moorden en sterven overwinnen. Zo wordt de geschiedenis een groot lied. Elke keer dat de regels rijmen is de liefde opnieuw sterker geworden dan de dood. Dit rijmen, dit verbinden is de levenstaak van de mensen op aarde.’

Dit citaat is voor mij de mooiste verklaring van de mooie weg die ik heb mogen gaan met mijn vader Wim. De weg van de liefde. Een weg die ik op mijn beurt door wil geven aan de volgende generatie. Die daarmee hun partituur aan de compositie kunnen toevoegen.

Zodat de Liefde de dood overwint.

ERVARINGEN UIT HET ROSENSTOCK-HUESSY-HUIS

LIEN LEENMAN-DE PIJPER

Uit: Stimmstein 2, 1988

Links naast de deuringang van het Rosenstock-Huessy Huis aan de Hagestraat te Haarlem hangt deze plaquette van pelgrims. Het minstens zeshonderd jaar oud gebouwencomplex rond een binnenplaats, begon als klooster. Sinds 1995 is het Huis weer een stempelplaats als startpunt voor bedevaartgangers op weg naar Santiago di Compostella. Lien Leenman en Marlouk Alders vonden de afgebeelde pelgrims wel een goed symbool. Een zorgzame pleisterplaats voor vermoeide reizigers "op weg naar..." In het tempo van de pelgrim. Het kan niet langzaam genoeg gaan...

Hoe hebben de stichters van het Rosenstock-Huessy-Huis het ervaren om in het huis te trekken?

Dat kan alleen een persoonlijk verhaal zijn. Het is moeilijk ruim 16 jaren terug te denken. Ook omdat het achteraf anders is dan het toen voor ons was.

Ik persoonlijk heb er altijd behoefte aan gehad zoveel mogelijk betrokken te zijn bij het werk van mijn man (Wim Leenman). In zijn industriepastoraat vormden de diverse gespreksgroepen het belangrijkste deel van zijn werk. Ik nam zelf deel aan verschillende groepen. Door de vaak intensieve gesprekken daar, groeide, ook bij anderen, het verlangen elkaar vaker en op meer terreinen van het leven te ontmoeten. Dat werden we ons nog meer bewust toen we, op uitnodiging van de "Evangelische Männerarbeit" in de Pfalz deelnamen aan vakantie/studieweken op het vormingscentrum Ebernburg.

Toen Wim geen industriepredikant meer was, maar 'gewoon werknemer' bij het Hoogovenbedrijf werd, viel er voor mij een gat. Voor mijn gevoel hadden we voordien samen aan iets gewerkt. Nu werkte Wim echt buitenshuis en ik viel terug op alleen ons gezin. Dankzij de vele vrienden die we hadden gekregen en de contacten die we hadden opgebouwd, was het 'gat' gelukkig niet zo groot. Ik heb toen nog een poosje lesgegeven aan een school, maar ging toch meer en

meer de scheiding tussen leven en werk ervaren. Voor Wim en mij was dat één geheel geweest.

De Rosenstock-leeskring was blijven doorgaan. Ook de contacten met Rosenstock zelf werden intensiever via weekends in Heidelberg en door het bijwonen van bijeenkomsten waar Rosenstock sprak.

Toen er stemmen opgingen in de leeskring om met alles wat we tot dan toe gelezen, geleerd en ervaren hadden, iets concreets te gaan doen, was dat voor mij een uitdaging om op een andere manier en intensiever te gaan leven. Wim en ik hadden al meermalen plannen gehad om met meer mensen in één huis te gaan wonen en werken. Het idee trok mij erg aan, al was het ook griezelig.

De mensen van de leeskring en de anderen die gingen meedenken in het opzetten van een leef- en werkgemeenschap, waren niet primair onze beste vrienden! Onze gemeenschappelijkheid was 'Rosenstock-Huessy' én de wil om op een andere manier in de maatschappij te staan. En ook om de beperking van het gezin te doorbreken.

Hoe is de ervaring achteraf? - We hadden allemaal onze voorstellingen hoe het zou moeten worden en wat we zouden doen. Natuurlijk bleek na korte tijd, dat ieder zijn persoonlijke invulling daaraan wilde geven. Dat werden dan ook de eerste onderlinge botsingen. Maar de bindende factor (onze doelstelling) bleek sterk genoeg om ons bij elkaar te houden. Ik heb vooral de eerste jaren als zeer leerzaam ervaren.

Rosenstock schrijft ergens over 'de universiteit van de toekomst'. Ik heb die eerste jaren ervaren als 'een nieuwe universiteit', een levensschool, dankzij de gesprekken en 'gevechten' van de vaste bewoners van het huis onderling, en dankzij de inbreng van onze tijdelijke medebewoners. Van hen heb ik nog meer geleerd, en ik ben daar erg dankbaar voor. Hun vertrouwen, hun vriendschap en hun geduld doen mij veel. En ik hoop, dat dat wederkerig is, want het is erg belangrijk voor me.

HOE LEES JE ROSENSTOCK? EEN IMPRES- SIE VAN DE VOORJAARSBIJENKOMST 2015.

EGBERT SCHROTEN

Een select gezelschap heeft zich verzameld in een zaaltje ingeklemd tussen de Synagoge en het Eddy Hillesum Centrum in Deventer. De Vereniging Respondeo houdt haar voorjaarsbijeenkomst. Traditiegetrouw bespreken we een thema en is de laatste 2 uur gereserveerd voor de algemene ledenvergadering.

Omdat we maar met 7 deelnemers zijn, kunnen we mooi een rondje “hoe gaat het met mij” doen. We worstelen allemaal met onze gebrekkige krachten. De een omdat het lichaam achteruit gaat. De ander omdat er teveel moet. Vaak gaat het samen, ook nog in een deprimerende spiraal. Ik hoor de verhalen en denk hoe klein mijn zorgen ineens worden in het perspectief. Maar ook hoe herkenbaar de thema's. We delen en reageren op elkaar. De opdracht die ik meeneem is: herkennen en koesteren van wat van waarde is. Belangrijk daarbij is om je niet mee te laten slepen door het dictaat van nuttigheid, de vicieuze cirkel van presteren, het klakkeloos doortrekken van de lijn van heden naar de toekomst.

De kring is niet representatief voor de samenleving, maar ik denk dat we Rosenstock-Huessy meer nodig hebben dan ooit.

Feico leidt het thema in. Waar kom je de boeken van Rosenstock tegen? Welke auteurs hebben het stokje overgenomen? We weten dat hij de wetenschappelijke taal van zijn (en nog steeds onze) tijd nuttig vond, maar beperkt tot een te klein deel van de werkelijkheid. Zijn teksten die nu nog het gemakkelijkst beschikbaar zijn, staan ook het dichtst bij die taal. Maar er is nog veel meer, bijvoorbeeld briefwisselingen en gedichten. Veel daarvan is bewaard, maar niet gemakkelijk te vinden.

Je kunt wel stellen dat Rosenstock nog geen academische School heeft doen ontstaan. Waar je hem wel expliciet tegenkomt is in de theologie. Maar vooral in de rechtskunde: zijn benadering van de geschiedenis zijn uitgewerkt in het standaardwerk “Law and Revolution, the formation of the western legal tradition”. Verplichte kost voor studenten recht op veel universiteiten. De schrijver, Harold Berman, was een leerling van Rosenstock. In Nederland populaire wetenschappers die expliciet verwijzen naar Rosenstock zijn schaars, maar niet de minste: Achterhuis, Gudde. De Duitser Sloterdijk, ook in Nederland veel gelezen, roemt Rosenstock. Maar over het algemeen hebben wetenschappers kennelijk erg veel moeite met het lezen van Rosenstock, anders zou Otto toch meer debat losgemaakt hebben.

Agnes, Wilmy, en Lise zeggen met eigen woorden alle drie: Het lezen van

Rosenstock geeft vooral enorme dynamiek, het geeft ruimte, een andere kijk op alles. Dit is voor wetenschappers binnen de huidige academische structuur bijzonder lastig in te passen. Concreet vertelt Lise wat die ruimte met hem deed, vooral in tijden van onzekerheid. Hij las onder begeleiding van Georg Müller en dat gaf vooral prikkels voor persoonlijke groei.

Feico sluit af met de volgende tip: Na het overlijden van Rosenstock hebben Freya von Moltke en Clint Gardner het boek “spraak en werkelijkheid” aanbevolen als favoriet om Rosenstocks werk toegankelijk te maken. Zij hebben daad bij het woord gevoegd met de Amerikaanse uitgave. In ons zevental zijn diverse mensen die dit boek ook hoog op de aanbevelingslijst hebben staan.

Ellie, Agnes, en Feico hebben enkele weken voor deze bijeenkomst al een tekst over het thema geschreven. Ze zijn op de website Respondeo.nl gezet. Feico leest die van Ellie voor. Ik vat alleen samen, de hele tekst staat nog steeds op de site.

Ellie verhaalt over de leesgroep in Velsen Noord. Ze is er van overtuigt dat je het best in een groep kunt lezen. Haar tekst schetst wel een grote diversiteit aan rollen binnen het groepje van toch maar 4 mensen. Hoe je er in staat bepaalt wat het met je doet. Marlouk herkent dit en vertelt uit eigen ervaring. Er waren leesgroepen waar geluisterd moest worden naar de discussie tussen “heren die het wisten”. Dat is wel wat anders dan eentje waar het onderwerp echt onder je huid kruipt. Voor haar gebeurde dat pas in een leesgroep onder leiding van Ko, waar “die Tochter” het spannend maakte.

Agnes leest haar eigen bijdrage. Ook zij raadt aan in een groep te lezen. Maar voor haar is leven belangrijker dan lezen. Pas toen ze niet meer in het Rosenstock-Huessyhuys woonde, kwam de noodzaak tot lezen. Een leesgroep is voor haar een noodzaak om de moeilijke teksten te laten spreken om er in de dagelijkse praktijk wat aan te hebben. Het gaat vaak om het ontdekken van de juiste vraag. Praktische tips: Denk goed na over het tijdstip van de bijeenkomsten (op vrijdagavond na een drukke week is er niet veel energie meer voor concentratie). Kies de te lezen tekst ook uit op haalbaarheid: Per keer kun je maar een beperkte hoeveelheid tekst behappen, met een dik boek kun je al gauw jaren bezig zijn. Bespreek van te voren wat de deelnemers nodig hebben.

Lise is allergisch voor lieden die vertellen hoe Rosenstock het bedoelt. Zijn lezen doet hij met een aantal mensen die hem op zijn eigen weg geholpen hebben. Daarbij is het werk van Rosenstock zeker niet het enige richtpunt. Rosenstock heeft hij ontmoet toen zijn leven in crisis was. Naast veel hulp brengt Rosenstock hem ook regelmatig in grote verlegenheid. Lise leest en spreekt vooral met een ander, onder het motto: Wie een mens redt, redt de wereld (Buber). Daarbij is het ook belangrijk dat je weet wanneer je je mond moet houden.

Zo zijn we de kring rondgegaan en Feico rondt af: In het gesprek zijn ook de onderdelen van zijn bijdrage voldoende aan bod gekomen.

We spreken af dat we de redactie van Interim zullen voorzien van voldoende bijdragen om een mooi themanummer aan dit onderwerp te wijden.

WE KUNNEN/HOEVEN NIET ALLES TE LEZEN VAN ROSENSTOCK-HUESSY

FEICO HOUWELING

Een discussie over de vraag hoe we, elk van ons, Rosenstock-Huessy's werk lezen, kan misschien het best beginnen bij een persoonlijke ervaring. Het is dan ook een persoonlijke, een subjectieve vraag of wat tegenwoordig ook wel mooi intersubjectief wordt genoemd. Een vraag naar onze persoonlijke ervaringen die we vervolgens met elkaar kunnen delen.

Dat niet alleen, want het is ook een meer objectieve vraag naar de aard van het werk van Rosenstock. Bevatten zijn boeken alleen kennis of is er meer? In *I am an impure thinker* geeft hij duidelijk aan dat hij geen objectiverend academicus wil zijn. Hij wil niet iemand zijn die de wereld afstandelijk bekijkt, zonder zichzelf erin betrokken te weten.

Er zit meer vast aan de vraag hoe we zijn werk lezen. Natuurlijk in de allereerste plaats de vraag waarom we die boeken en artikelen lezen en wat we erin lezen met elkaar delen. Hebben we daar zo'n zin in? Is het een tijdverdrijf? Doen we kennis op die we elders kunnen gebruiken? Of voelen we ons geroepen om al die teksten te lezen, misschien wel zonder dat we meteen weten wat die roeping inhoudt. Waartoe ze leiden zal.

Daar is ook onze afkomst van belang. Slechts enkelen onder ons hebben de naam Rosenstock in hun kindertijd meegekregen. Ze zijn er wel, de kinderen van de eerste generatie die in de jaren vijftig op De Horst in Driebergen en andere plaatsen Rosenstock ontdekten en die later merkten dat hij hun leven zou bepalen. Maar ik ben pas veel later met hem in aanraking gekomen. Daar begin ik mee.

In 1974 woonde ik als twintigjarige in een wat hippieachtige leefgemeenschap op het platteland, De Hobbitstee in het Drentse Wapserveen. Daar stond ook een drukpers, een echte offsetpers die gebruikt werd voor het drukken van het tijdschrift *De Waterman*, maar die nu ook werd ingezet voor het drukken van een geschiedenisboek dat geschreven was door een mevrouw uit Rotterdam, lerares aan een pedagogische academie aldaar. Het moest nog wel even worden uitgetikt, wat gebeurde op een elektrische IBM-schrijfmachine. Ik kwam er destijds niet aan toe het boek te lezen. De aandacht ging vooral naar het maken van kaarsen, waarmee een inkomen voor de leefgemeenschap moest worden verdiend.

Aan het eind van dat jaar leerde ik mijn echtgenote kennen, Joke, die me op een dag vertelde dat haar vader veel las van een schrijver met een Duitse naam.

Ik weet niet of de naam toen al in mijn geheugen is blijven hangen. Zelfs toen ik een bezoek bracht aan het Rosenstock-Huessy Huis in Haarlem voor het schrijven van een artikel voor De Waterman legde ik misschien nog steeds niet echt de juiste verbindingen, hoewel Joke me toch had uitgelegd dat haar vader had behoord tot de groep van oprichters, maar voortijdig was uitgestapt.

Door allerlei omstandigheden kwamen we steeds dichter bij het huis te staan, totdat we de vraag kregen of we wilden toetreden tot de vaste kern. Nog steeds zei de naam me weinig, hoewel we meededen in een leesgroep waar op dat moment de *Soziologie* werd gelezen. Toen ging er eindelijk een lichtje bij me op, want het was toch wel bijzonder wat deze Rosenstock-Huessy te vertellen had over Marx, Darwin, Freud en Nietzsche. En over simpele dingen, zoals het feit dat vertrekken van een huis elk hun eigen tijd hebben en het daarom goed is als ze gescheiden zijn. Daarnaast was er natuurlijk het Huis zelf, dat zich beriep op de naam Rosenstock-Huessy. Het met elkaar samenleven van meer generaties had daarmee te maken.

Die 'mevrouw uit Rotterdam' kwam daar ook. Ko Vos, docente aan een PA aan de Hofstedestraat waar ik notabene zelf nog een blauwe maandag had rondgelopen, op de Havo-afdeling dan. Maar het was een beetje bevreedende ontmoeting, die me deed afvragen hoeveel keer je de kans moet krijgen om met Rosenstock-Huessy in aanraking te komen voordat het werkelijk een keer 'klikt'. Desondanks bleef dat lichtje weinig meer dan een flakkerend kaarsje, tot ik in de schaarse vrije uren die we in het Rosenstock Huis hadden begon te lezen in *Out of Revolution*. Toen eerst sloeg de vlam in de pan en die is sindsdien niet meer geblust. Ik heb het boek in één adem uitgelezen, bijna zonder een woord te begrijpen van wat er stond, maar overlopend van enthousiasme. Voor het eerst kon ik een woord geven aan een levenservaring die niet als iets groots en ongrijpbaars boven mijzelf uitsteeg, maar mijzelf als het ware verhief boven het leven van alledag. Ik kreeg een nieuwe horizon. Het woord luidde 'oriëntatie'. Dat was wat Rosenstock mij gaf, oriëntatie, niet in de ruimte want de wereld had ik tegen die tijd wel verkend, maar in de tijd.

Ik zei al dat ik weinig van de tekst begreep. Daar moet ik bij vertellen dat ik op twintigjarige leeftijd nog niet had gestudeerd. Ik had MULO gedaan, B met wiskunde. Dat gaf een aardige talenkennis, maar verder ook niet. Nu gaat het me niet meteen om een schooldiploma, want ook met een lagere opleiding kun je perfect begrijpen waar het Rosenstock om gaat en daarover op je eigen manier meepraten. Dat geldt met name voor zijn werken op het gebied van de sociale grammatica, zoals *Spraak en werkelijkheid*. Daar zit zozegegd geen woord Grieks bij en voor zover het er wel bij zit, wordt het prima uitgelegd.

Dat was het punt niet. Waar het om ging was, dat ik een Engelstalig geschiedenisboek zat te lezen dat toch wel degelijk enige voorkennis vereiste. Niet voor niets bevat de Duitse uitgave een aantal chronologische tabellen om de lezer tenminste enig houvast te geven. Maar daar kwam nog wat bij. Om een geschiedenisboek van rond 770 pagina's te kunnen lezen en enigszins vast te houden waar de auteur het over heeft, moet je toch wel een beetje getraind zijn in de kunst van het verwerven van kennis, de methodiek van het leren zoals dat tegenwoordig steeds vaker aan leerlingen wordt bijgebracht. Mij was die in ieder geval volkomen onbekend. Zelfs toen ik tegen mijn dertigste levensjaar aan de universiteit ging studeren, wist ik nog niet echt hoe ik me kennis

eigen moest maken. Stukje bij beetje heb ik dat toen ervaringsgewijs geleerd. Dat betekent dat Rosenstock me destijds niet via de kennis die hij te bieden had aansprak. Ja, natuurlijk vond ik het geweldig om over de Europese geschiedenis te lezen. Het was interessant en boeiend, maar wat me veel meer aansprak was zijn vermogen om me te laten ervaren waar ik zelf rondhing in de tijd. Alleen al het elementaire gevoel dat er geschiedenis bestónd, beantwoordde een van mijn grootste levensbehoeften van die periode. Mijn culturele horizon bestond in de tijd uit de Bijbel, een handjevol schrijvers van de ULO-eindexamenlijst plus wat ik zelf bijeenscharrelde, zoals Lof der Zotheid van Erasmus en werken van Rudolf Steiner, Albert Schweitzer, de Perzische dichter Hafiz, de grondlegger van het soefisme Hazrat Inayat Khan, Roel van Duijn, een beetje Marx, een beetje Nietzsche en Herman Hesse. Kortom, boeken voor zoekers.

Bij Rosenstock vond ik iets wat ik niet in deze boeken had aangetroffen en het woord 'oriëntatie' dekte de lading volledig maar het woord 'passie' zou een reële aanvulling zijn. Voor het eerst had ik niet meer het gevoel dat ik eigenlijk hele boekenkasten vol zou moeten lezen om tot werkelijke kennis te komen. Voordien had ik dat idee wel. Ik kon me niet voorstellen dat ik iets van de wereld zou begrijpen wanneer ik niet alle boeken van alle planken in de bibliotheek gelezen had. Het gevoel dat je om tot de waarheid te komen eerst alles zou moeten weten. Onbegonnen werk voor iemand die meestal een of twee maanden over een boek deed. Maar nu begon ik te begrijpen dat het erom ging de juiste boeken te lezen. Dat waren boeken die me een gevoel gaven zoals *Out of Revolution* dat had gedaan. Een gevoel dat de tekst die ik las niet alleen mijn hoofd, maar vooral ook mijn hart aansprak. Omdat mijn hoofd zo gebrekkig was georganiseerd, terwijl ik ergens van binnen blijkbaar precies wist waarom het ging en wat belangrijk was.

Ik realiseer me hoe gevaarlijk deze stelling is. Niemand minder dan Adolf Hitler heeft er op schaamteloze wijze misbruik van gemaakt. In *Mein Kampf* schrijft hij: 'Ich kenne Menschen, die unendlich viel "lesen", und zwar Buch für Buch, Buchstaben um Buchstaben, und die ich doch nicht als "belesen" bezeichnen möchte. Sie besitzen freilich eine Unmenge von "Wissen", allein ihr Gehirn versteht nicht, eine Einteilung und Registratur dieses in sich aufgenommenen Materials durchzuführen. Es fehlt ihnen die Kunst, im Buche das für sie Wertvolle vom Wertlosen zu sondern, das eine dann im Kopfe zu behalten für immer, das andere, wenn möglich, gar nicht zu sehen, auf jeden Fall aber nicht als zwecklosen Ballast mitzuschleppen.' (I, hoofdstuk 36) Vrij vertaald zegt hij dat hij mensen kent die oneindig veel lezen, maar alleen maar een grote hoeveelheid kennis in hun hoofd stoppen zonder dat ze het waardevolle van het waardeloze kunnen scheiden. Wie na dit citaat doorleest, merkt dat Hitler eigenlijk bedoelt dat hij een groot deel van de kennis van zijn tijd als waardeloos verwerpt. Het zijn de boeken die hij later uit haat tegen hun schrijvers zal verbranden.

Toch moet ook ik erkennen dat zowel dwaalsporen als dweeppzucht hier op de loer liggen. Deze houding kan een voedingsbodem zijn voor het verkondigen van halve waarheden vanuit halve kennis. Het lastige aan Hitler is dat hij is ziekgeworden aan de kwalen van zijn tijd, zoals een ongebreidelde zucht naar kennis in de verwachting dat de kwantiteit van die kennis problemen van kwalitatieve aard zou oplossen. Kwalen die ook door andere mensen zijn gevoeld,

wat hem een grote schare volgelingen heeft opgeleverd.

Het gaat niet om te oordelen over boeken die je niet gelezen hebt. Wel kun je je eigen beperkingen onder ogen zien. Zo kwam het werk van Rosenstock vooral via het hart bij me binnen, maar een beetje gestructureerder gebruik van mijn hersens was wel noodzakelijk.

Verkenning in de breedte

Tallose ontmoetingen in het Rosenstock-Huessy Huis hebben me op het spoor geholpen. Wie is opgegroeid in een rijk cultureel milieu kan zich misschien maar moeilijk voorstellen hoe het is om vanuit een relatieve armoede een wereld binnen te komen waarin mensen rondlopen die boeken hebben geschreven, die zelf in boeken voorkomen en die daar nog over kunnen vertellen ook. Voor mij was dat alles volkomen nieuw en mateloos spannend. Een van diegenen was natuurlijk Ko Vos, maar doorslaggevend voor mijn groei op dit traject was de ontmoeting met Freya von Moltke, de weduwe van de Duitse verzetstrijder Helmuth James von Moltke, en Anca Wittig, de weduwe van de rooms-katholieke geleerde Joseph Wittig met wie Rosenstock intensief heeft samengewerkt. Dat gebeurde voor de eerste keer tijdens de pinksterviering in 1977.

Voor het eerst sloot alles wat er omging in mijn hoofd en mijn hart aan bij de concrete werkelijkheid. Ik heb dat aan het eind van dat pinksterfeest onder woorden proberen te brengen, door deze beide monumentale vrouwen te bedanken voor hun aanwezigheid. Ik vertelde dat ik was opgegroeid in het kaalgeslagen Rotterdam van na de oorlog, waar de herbouw na het bombardement maar heel langzaam op gang kwam en in mijn vroege jeugd eigenlijk nog maar nauwelijks was begonnen. De boekjes over de oorlog boden ons wel verhalen en foto's van de oorlog, maar het leek allemaal zo ver weg, vooral omdat onze ouders er niet of nauwelijks over vertelden. De ontmoeting met deze beide levende getuigen van een tijd die voor de mijne lag, maakte alles ineens levend voor me. Het was als het ware de realisatie van mijn eerste besef van 'oriëntatie', dat ik bij het lezen van *Out of Revolution* had gekregen.

Eckart Wilkens heeft over dat pinksterfeest in 1977 een mooie gedichtencyclus geschreven, die eigenlijk de moeite waard is om nog eens gelezen te worden.

Met die ervaring had ik een definitief startpunt bij het lezen van de werken van Rosenstock-Huessy. Niet langer hoefde ik alles te lezen, want dat ging toch niet. Dat was me toen al duidelijk, al zou het nog een dikke tien jaar duren voordat Lise van der Molen zijn eerste versie van zijn bibliografie zou publiceren in *Speech and Society* van George Morgan (1987).

Het maken van keuzes was niet moeilijk. Sam Hartman, E Voet, Dé Mulder en anderen waren druk bezig met het maken van vertalingen van boeken als *Speech and Reality*, *Fruit of Lips* en *Planetary Service ofwel Dienst auf dem Planeten*. Andere vertalingen die er al lagen waren bijvoorbeeld *History must be told*. Zo waren het de kleinere en relatief eenvoudigere teksten die een opstapje vormden naar de grotere werken.

De brievenverzameling van Freya en Helmuth James von Moltke en diverse biografieën sloten daar goed bij aan. In 1979 was het veertig jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog was uitbroken, wat in Duitsland een stroom van publi-

caties over de Hitlertijd losmaakte, de zogenaamde *Hitlerwelle*. Als redacteur van *Leidsch Dagblad* en later van *Haarlems Dagblad* kon ik een paar flinke stapels van die boeken recenseren, wat bijdroeg aan de historische kennis waarom ik toen ernstig verlegen zat. Zo leerde ik ook het verschil zien tussen de historische benadering van Rosenstock en die van veel westerse auteurs, inclusief historici, die zich eigenlijk met het fenomeen geschiedenis totaal geen raad weten.

Wat Rosenstock betreft, beviel me de combinatie met werken van Joseph Wittig heel goed, zoals *Das Leben Jesu in Schlesien, Palästina und anderswo* en vooral ook het aandoenlijke boekje *Höregott*. Wittig en Rosenstock sluiten wonderwel bij elkaar aan. Wittig die zo diep invoelend kan schrijven en Rosenstock die vol passie kan uitleggen hoe het allemaal in werkelijkheid zit. Het is een geslaagde combinatie, wat vooral merkbaar is in *Das Alter der Kirche*, de grote kerkgeschiedenis die de twee samen hebben geschreven, hoewel ik aan het lezen van die trilogie destijds nog niet toekwam.

Begrenzungen

Waar ik evenmin aan toekwam, was de briefwisseling met Franz Rosenzweig. *Judaism despite Christianity* was al uitgekomen in 1969, maar hoewel ik veel belangstelling voor het onderwerp van de Joods-christelijke dialoog had, was het boek niet aan mij besteed. De simpele waarheid is dat ik wel kon begrijpen waarom het ging, maar het materiaal bij gebrek aan voorkennis eenvoudigweg niet kon lezen. Voor een MULO-klantje als ik waren de Griekse woorden en frasen maar al te letterlijk Grieks. Ik vraag me weleens af in hoeverre mensen die het voorrecht hebben gehad om op het gymnasium te hebben gezeten zich realiseren wat voor een voorsprong ze hebben. Grieks, Latijn, Hebreeuws, je zal het maar hebben meegekregen in je studie.

Dat zeg ik niet uit jaloezie of misschien maar met een heel klein beetje. Het ontbreken van die kennis van talen en culturen en vooral ook van de filosofie heeft voor mij een weg afgesloten gehouden, die ik misschien helemaal niet hoefde te gaan. Alleen Latijn heb ik me nog een beetje proberen aan te leren, want dat is wel handig bij het bestuderen van de geschiedenis. Filosofie, ik bedoel het filosoferen als vrijblijvende denkoefening, is ook mijn terrein niet. Ik weet dat veel mensen er enorm plezier aan kunnen beleven, maar ik ben er misschien te praktisch voor.

Gelukkig zijn anderen veel beter thuis op dit terrein dan ik. Het is wel de economie van de menselijke taakverdeling dat we ons niet met alles tegelijk bezig hoeven te houden. Dat we een deel lezen en ons een ander deel kunnen laten vertellen.

Globaal kijkend naar het werk van Rosenstock, zie ik een paar verschillende onderwerpen waaruit je als lezer kunt 'kiezen'. Dat wil niet zeggen dat die onderwerpen niets met elkaar te maken hebben, integendeel. Maar ze vormen evenzovele ingangen tot het totale werk. En het heeft er alle schijn van dat van onze generatie maar heel weinigen nog echt in staat zijn om het werk van Rosenstock in zijn totaliteit te vatten.

Ik denk dan aan:

Sociale grammatica, zoals in het Nederlands *Spraak en werkelijkheid*, *De taal van de ziel* en *Het wonder van de taal*. Het zijn overwegend goed toegankelijke werken, die ondanks hun ogenschijnlijke eenvoud vaak een verrassende en soms figuurlijk gesproken een verraderlijke diepgang hebben. Dat geldt ook voor *De onbetaalbare mens*. Uiteindelijk kom je uit bij de *Soziologie en Sprache des Menschengeschlechts*.

Geschiedkunde, natuurlijk het *Revolutionsbuch* en *De grote revoluties*, waarbij ik eigenlijk steeds vaker de ondertitel autobiografie van de westerse mens benadruk. Wie hiermee aan de slag gaat, heeft voor de rest van zijn leven voldoende leesstof, van *Das Alter der Kirche* tot aan het prachtige *Königshaus und Stämme*, afgewisseld met pareltjes als *Frankreich-Deutschland*.

Theologie en filosofie, hier ben ik bij gebrek aan kennis een beetje voorzichtig, maar ik heb *Judaism despite Christianity* al genoemd. *Das Alter der Kirche* hoort ook hier wel thuis, met name deel III met het vertoog over de excommunicatie van Joseph Wittig.

Vrijwilligersdienst, natuurlijk *Dienen op de Planeet*, maar ook het oude *Das Arbeitslager* met het verslag van de werkkampen voor boeren, studenten en arbeiders in het vooroorlogse Silezië en de talloze artikelen die Rosenstock over dit onderwerp heeft geschreven. Hier is natuurlijk ook veel secundaire literatuur, zoals het boek van Jack Preiss over Camp William James. Hieronder kunnen we ook zijn boeken over het industrierecht en arbeiderszelfbestuur rekenen. Het gaat om de concrete maatschappelijke ordening van de toekomst.

Wie in deze vierdeling een kruis der werkelijkheid herkent, zal ik niet bestrijden. Maar ik heb er niet naar gezocht, het verschijnt gewoon.

Na deze opsomming blijven er nog tientallen werken over, die allemaal met elkaar bewijzen dat de ene ingang niet zonder de andere kan. Maar ik merk toch wel dat er een soort hoofdlijnen van belangstelling bestaan. Essentieel lijkt mij dat we niet alles van Rosenstock hoeven te lezen. Dat we dat niet kunnen. Luisteren naar degenen die het wel weten, helpt ons om over die persoonlijke grenzen heen te komen. Ik ken trouwens ook heel wat mensen die nauwelijks lezen, maar omdat ze goed kunnen luisteren heel goed begrijpen waar het bij Rosenstock om gaat.

Het lijkt me belangrijk om dit duidelijk te maken aan mensen die voor het eerst met het werk van Rosenstock worden geconfronteerd en misschien wat al te diep onder de indruk raken van de kwantiteit daarvan. Ook zij hoeven niet het gevoel te hebben dat je pas een echte ingewijde bent als je alles hebt gelezen. Integendeel, iedereen kan zijn of haar eigen ingang kiezen. Al pratend en luisterend komen we dan verder.

9 mei 2015

JE KUNT HET BESTE IN EEN GROEP LEZEN

ELLY HARTMAN

Aan het eind van de 50-er en het begin van de 60-er jaren waren er al leesgroepen in Velsen-N. Die om beurten bij Wim en Lien of bij ons aan huis bijeen kwamen. Er werd uit een heel moeilijk boek in het Duits gelezen, dat mij ver boven de pet ging. Mijn Duits was al niet best en dan zo'n moeilijk boek van Rosenstock!

Er werd ook niet vertaald herinner ik me. Ik bepaalde me dus tot koffie zetten en inschenken en op afstand proberen iets op te vangen. Ik mocht er best bij komen zitten hoor, maar dat sloeg ik af. Want ik verstond er toch niets van. Lien was er al wel meer bij betrokken. Sam probeerde mij er ook voor te interesseren maar daar zette ik me tegen af, (ik hoorde later dat dat meer gebeurde bij echtparen!).

In het Rosenstock-Huis later, waar ook een leesgroep was, was die druk weg en kon ik me er meer voor openstellen. Het eerste boek dat mij ging interesseren was Spraak en Werkelijkheid. Daarin herkende ik bepaalde situaties die ik zelf meemaakte. De rol van de 'kunstenaar' die plaatsvervangend aanwezig was en in feite buiten het gebeuren stond.....Die kunstenaar was ik dan als filmer.....Dat is het grote nadeel dat je boel gadeslaat en niet deelneemt aan wat er op dat moment gebeurt.

Ik heb al die Pinksterbijeenkomsten gefilmd; Freya in gesprek met Janna bv maar ik heb haar nooit gesproken! Iedereen is nu zo blij met die films (zo gebrekkig en gevlekt ze nu ook zijn..) maar het is inderdaad het offer van de 'kunstenaar' wat ik zo beschreven zag in dat boek.

Op jullie vraag of je het beste in een groep kunt lezen zeg ik volmondig ja. Je vult elkaar aan met je vragen en opmerkingen uit je groep en komt daardoor tot een beter begrip. Nou moet natuurlijk niet alles worden verklaard door degene die de groep leidt, er moet ruimte zijn voor inbreng van alle deelnemers.....

Welk boek er in Velsen-Noord gelezen werd weet ik niet meer, het was heel dik, dat wel. Misschien weet Lien dat nog? Nou, dit was het voorlopig. Veel succes er mee en een goede bijeenkomst in Deventer. Het is mij te ver om te komen, jammer. Groeten, Elly.

ER MOET OOK EEN HERKENNING MET HET DAGELIJKS LEVEN ZIJN

AGNES LIEVERSE-OPDAM

Mijn eerste boek van Rosenstock-Huessy was “De onbetaalbare mens”; Ik las dit in 1972. Daaraan voorafgaand, had ik als zaterdagse vrijwilliger twee jaar meegeholpen om het enorme pand in de Haagestraat bewoonbaar te maken. Per 1 april 1972 kwam de laatste vaste bewoner in het Rosenstock-Huessy-Huis en stopte het werken met vrijwilligers op de zaterdagen. Na die twee jaar wist dat ik het contact met deze mensen in ieder geval vast wilde houden.

Omdat ik vijf dagen in de week werkte was de enige optie om met de maandelijkse leeskring mee te doen. Wim Leenman had hiervan de leiding.

Soms begreep ik een zin, soms een alinea. Door de uitleg en de gesprekken kreeg ik deel aan een wereld waar ik nog weinig van wist. Dat ik niet alles begreep vond ik helemaal niet erg; voor mij was het meest belangrijke dat ik op deze manier ook nog het contact met de vaste bewoners wist vast te houden.

Het heeft er toe geleid dat we in december 1974 als vaste bewoners in het Rosenstock-Huessy-Huis gingen wonen. Vanaf die tijd deed ook Harrie mee met de maandelijkse leeskring. Vrijdagavond was echter niet het meest geschikte tijdstip voor een ingewikkeld boek als dat van Rosenstock-Huessy.

Toen we in de zomer van 1979 Freya ontmoetten op Four Wells en ze voorstelde iets van Eugen te lezen, zei ze al na een paar minuten: “ach jullie hoeven helemaal niets van Eugen te lezen, want in het RHH leven jullie met elkaar het leven dat hij beschreef in zijn boeken”. De boeken verdwenen en een doos met foto’s werd op tafel gezet.

Toen we eind januari 1989 uit het RHH vertrokken ontstond de behoefte aan een leeskring. We zochten contact met Ko Vos, en zij gaf ons namen door van mensen die ook met Ko over een leesgroep gesproken hadden.

Zo ontstond onze leeskring onder leiding van Ko Vos met Mimi Roelofsen, Lied Brouwers, Frans ten Kate, Marlouk Alders, Janneke van Damme, Harrie en ik. Het eerste boek dat we lazen was het boek van Ko Vos, “Op weg naar de Planeet”. Als leeskring hebben we met elkaar meerdere boeken van Eugen met elkaar gelezen. Als iemand mij vraagt wat een goed boek van Rosenstock-Huessy is om mee te beginnen is mijn antwoord: “er moet ook een herkenning met het dagelijkse leven zijn.

Omdat alles waar Rosenstock over schrijft bepaald niet makkelijk is, moet het boek niet te veel pagina’s hebben. Het lezen gaat langzaam, sommige woorden of zinnen wil je ook wel “herkauwen”. Het moet een boek zijn wat aansluit bij de interesse van de vrager.

Mij maakt een dik boek zodoende moedeloos. "Geen doorkomen aan".
Om beter te begrijpen wat ik lees, is voor mij een leesgroep noodzakelijk.
Door de gesprekken met elkaar zoals in een leeskring, krijgt alles wat ik van
Eugen lees een grote meerwaarde.
maart 2015

HOE LEES IK ROSENSTOCK?

EGBERT SCHROTEN

Eerst maar bij het begin beginnen. Ik ben als techniekstudent met Rosenstock in aanraking gekomen via Otto. Vooral het boek “Out of Revolution” was voor mij erg indrukwekkend.

Onder andere gaf dat boek antwoord op een lang vergeten vraag. Ik heb mij als kind er altijd over verwonderd dat op school apart geschiedenisles en godsdienst gegeven werd. Als student, geïnteresseerd in filosofie en misschien wat theologie, verbaasde ik me ook over de hokjes in die wetenschappelijke wereldjes. Waarom zouden taal of lokale omstandigheden aparte wetenschappelijke zuilen rechtvaardigen? En hier is iemand die gewoon kan zeggen: Als Jezus niet gekruisigd was, zouden wij niet in auto’s rondrijden. Ik weet niet of dit een citaat van hem is, maar ik vind dit een treffend voorbeeld.

We hebben Out of Revolution in een groepje onder leiding van Otto gelezen. Ik geloof dat er maar 2 studenten bij waren, en 2 of 3 volwassenen. Mijn ervaring met leesgroepen, cursussen, en kringen is dat de samenstelling erg veel invloed heeft op het resultaat. Vooral hoe de deelnemers in het leven staan en in welke context ze het gelezene verwerken. Gebruik je iedere aanleiding om te puzzelen met de stukjes van je wereldbeeld? Of, dichter bij, met de stukjes van je ervaringen, frustraties, strenge geloofsopvoeding? Probeer je Rosenstock te plaatsen in de gelederen van door jou al afgewerkte denkers? Of word je meegezogen in de bijna grenzeloze nieuwe ruimte die opengaat? Oeps, ruimte is nu net niet het goede woord. Is dit opengaan bevrijdend, beangstigend of om moedeloos van te worden?

Ik probeer vanaf die tijd Rosenstock serieus te lezen. Otto heeft een aantal cursussen en kringen georganiseerd. Die hebben mij erg geholpen, vooral in de verwerking van het “kruis der werkelijkheid”. Maar het lukt me niet dit in eigen woorden te vatten, of een samenhangend beeld in mijn hoofd te krijgen. Lise komt een keer naar Delft. Ik herinner me eigenlijk alleen de borrels na afloop. Een weekend waar Bas bij uitgenodigd is. En een met Ko. Of was dat hetzelfde weekend? Een keer bij Ko thuis. Ik sluit me ook aan bij een leesgroep in Zandvoort: we lezen “ik ben een onzuivere denker”, en daarna “Toekomst”. Ko is iemand die het allemaal stellig uitlegt, maar ze is een goede lerares. Toch, het wil niet in mijn hoofd blijven zitten. Het zakt naar beneden...

Hierna heb ik het veel te druk met studie en werk. Ik probeer een paar keer in een vakantie in een boek te duiken. Wel lees ik werk van Van den Berg: “het menselijk lichaam”, “Metabletica”, en “Leven in meervoud”. Ik heb een zwak voor Van den Berg, jammer dat “Metabletica van God” toch wel heel bekrompen op mij overkomt.

Rosenstock heeft bij mij het gevoel dat alles met elkaar verbonden is versterkt. Hij geeft mij handvatten om de wereld om mij heen te begrijpen. Het verzacht de frustratie over de gebrokenheid van het leven. Dit is niet een persoonlijk tekort, dit is de werkelijkheid. Laat het achter je, zoals Buber over het kwaad zegt in "de weg van de mens". Het kwaad bevechten of slachtoffer blijven geeft het kwaad macht. Je moet het wel benoemen en zo onttoveren. Mindfulness... Ik weet nog heel goed hoeveel weerstand Rosenstocks stijl bij mij opriep: kort door de bocht, geen waarschuwing vooraf. Ik was als student behoorlijk getraind in het efficiënte maar dwingende sjabloon van de wetenschappelijke rapportage (met "discussie" die je in je eentje schreef). Redenering vanuit bekende, algemeen aanvaarde basis. Dit is de context waarin je bijdrage, die nieuwe feiten moet bevatten, een plaats gaat geven. Stap voor stap wordt de lezer naar de specifieke zaken geleid, die het rapport relevant maakt. Rosenstock doet precies het omgekeerde. Hij schudt de lezer door elkaar met stelling na stelling, die elk op zichzelf al een verhandeling waard zijn. Zoals die van Jezus en de auto. Dat roept weerstand op, vooral bij de academisch gevormde lezer. Om Rosenstock te kunnen lezen moet je hem vertrouwen, of op zijn minst het voordeel van de twijfel geven, je oordeel opschorten. Bereid zijn in het diepe te springen zonder dat je goed weet waar je naar toe gaat. Zijn boeken lezen is voor mij als het volgen van een rijgsteek: iedere alinea begint ermee dat de naald uit het niets naar boven komt, en gaat dan een stukje terug naar bekender terrein. Met een beetje geluk is het een stiksteek, waarbij uiteindelijk een doorgaande lijn zichtbaar is. Maar veel blijft verborgen onder de oppervlakte. Dat is niet erg, wat Rosenstock heeft gedaan, hoef je niet over te doen. Het wordt wel mooier als je je er meer in verdiept. Zijn boeken lezen kun je beter met meer doen. Ikzelf, ik lees wat en dat gaat met me aan de haal. Ik kom dan ook niet tot het eind van het boek. Ik oefen. Zoals Bas het in zijn komende boek zegt: leren is vanuit eenheid naar verscheidenheid, principe naar werkelijkheid. Oefenen is vanuit verscheidenheid naar eenheid, het herkennen van hoofdzaken.

Ik lees niet veel Rosenstock. Ik lees wel de krant met Rosenstock. Ik oefen Rosenstock met Buber. En met Wil Derkse, met de columnist Suurmond, Potok, Primo Levi, Geert Mak, Joke Hermsen, Herman Finkers. Ik deed relatietherapie met Rosenstock. En mijn huidige favoriet de "management"-boeken van de familie Covey.

ROSENSTOCK-HUESSY LEZEN IS BARRIÈRES NEMEN

Lees- en leerervaringen met ERH

JAN KROESEN

De leeservaringen die mensen opdoen met ERH stonden in de laatste bijeenkomst centraal. Natuurlijk is het goed om daar over na te denken en het er met elkaar over te hebben. Wie leeservaringen opdoet (aan welke auteur dan ook), doet echter ook leerervaringen op. Natuurlijk weet ik ook wel dat de leerervaringen soms ook uitblijven. Mensen willen vaak snel. Leren moet 'instant-leren' zijn. Graag de resultaten kant en klaar aangeboden, zodat het onmiddellijk herkenbaar en toepasbaar is. Ongeveer zoals een uitvinder een kant en klaar resultaat aanbiedt, gereed voor gebruik. Plug and play. We weten echter dat het niet altijd zo werkt. Wie zich echt iets eigen wil maken, moet daar moeite voor doen.

Met Eugen Rosenstock-Huessy is dat niet anders, hoewel je soms wel denkt dat hij moeite had kunnen doen zijn werk wat systematischer in elkaar te zetten. Daarvoor heeft hij zich echter niet de tijd gegund en misschien heeft hij het ook wel niet gewild. Want soms lijkt het alsof hij het de lezer extra lastig wil maken, door de aambeelden waarop hij slaat (grammaticale methode, de heilige drie-eenheid) vaak te camoufleren achter en in de onderwerpen die hij aan de orde stelt. Het gevolg is dat men zich echt veel moeite moet getroosten om van de leeservaringen bij de leerervaringen terecht te komen. In het onderstaande worden daarvan een aantal scenario's geschetst.

Al eerder is over de leeservaringen met ERH het een en ander uitgewisseld, zij het niet direct in een bijeenkomst van de vereniging, waar nu een wat systematischer uitwisseling heeft plaatsgevonden. Het spreekt vanzelf dat iedereen via z'n eigen weg op het werk van ERH stuit. De een komt op ERH via een cursus. Weer iemand anders omdat hij of zij in het Rosenstock-Huessy huis heeft gewoond. En sommigen omdat zij via een andere denker bij hem terechtkwamen. En dan is daar natuurlijk ook de weg van het boek. En of het kwartje omtrent het belang van zo'n boek dan ook onmiddellijk valt is nog weer een andere ervaring, zoals Feico in zijn bijdrage aan dit blad duidelijk maakt. Een ervaring die ik met hem deel overigens. Want welk boek je ook pakt, de eerste indruk is toch wel dat je iets in handen hebt, wat over van allerhande onderwerpen gaat, maar waarbij niet al van meet af aan helder is wat de schrijver duidelijk wil maken. Bijna elk boek lijkt bijna wel een klein verzameld werk of beter gezegd; een kleine bloemlezing. En wat nu het specifieke is van een boek

als bijvoorbeeld 'Out of Revolution', blijft verborgen achter talloze uitweidingen over wat een revolutie is, wanneer je een gebeurtenis een Revolutie noemen mag, dat het in de geschiedschrijving niet slechts gaat over de kleine(re) voorvallen, zoals een gewonnen of verloren slag, maar dat het heel verhelderend is te kijken naar de grote lijnen die zich aftekenen enzovoorts. En als je wilt kun je eerst ook denken dat het zeker een geleerd werk is, maar dat het toch ook een herhaling is van de algemene geschiedenis van Europa, maar dan vanuit een meer christelijk perspectief. En een boekje als dat van 'Dienen op de planeet' was voor mij in eerste instantie beslist geen eye-opener. Termen als vredesdienst en vrede, of dat vrede mensen verandert in deelgenoten, kun je ook bij andere auteurs lezen.¹ Dat 'tijd' niet allereerst 'klokkentijd' is maar concreet geleefde tijd, eveneens.² En dan hebben we het nog helemaal niet gehad over het moeilijke Duits waar hij zich van bedient. Ook de vaak achterwege blijvende bronvermelding, waar je als lezer toch wel nieuwsgierig naar bent, bij het doen van bepaalde beweringen is een terugkerende ergernis. Je moet echt moeite doen om achter de veelheid van de kwesties die hij aansnijdt te ontdekken dat er sprake is van een regulatie in de veelheid namelijk; het kruis van de werkelijkheid, de grammaticale methode. Alles heeft zijn binnen en buiten, z'n verleden en z'n toekomst; de assen van ruimte en tijd.

Wanneer je al deze barrières genomen hebt, stuit je vervolgens op het voortdurend hernemen van bepaalde thematieken. Om maar één te noemen: dat je niet kunt vragen naar wat de mens precies is, maar dat je moet vragen wie hij is. Wie vraagt 'wat' de mens precies is (wat is de mens) plaatst hem in de ruimte, wie vraagt 'wie' de mens is, plaatst hem in de tijd. Een mens is vooral een tijdswezen en niet alleen maar ruimtereiziger. Elders in '*Das Geheimnis der Universität*' voegt hij er aan toe dat in het boek Psalmen geschreven staat: 'Wie is de mens dat Gij zijner gedenkt en mensenkind dat Gij naar hem omziet'³. Een mens (tijdswezen) blijkt mens te zijn (te worden) omdat er iemand anders is die naar hem omziet. Dan is hij ineens een 'wie', iemand die met een naam kan worden aangesproken. Je naam is misschien wel het mooiste geluid dat je kunt horen. Je naam hoor je bijna altijd. Oproep bij uitstek zou je kunnen zeggen. Op al van andere plaatsen wordt dit gegeven hernomen. Een mens is geen mens, aldus ERH. Een mens alleen is een halfmens. Een weerbarstige uitlating in een tijdsbestek waar er van wordt uitgegaan dat elk mens een volledig mens (=zelf) is, waarvan je liefst ook nog een kunstwerk moet maken.

Rosenstock lezen is dus barrières nemen. Een andere ervaring is die van, wat ik noem, het herkauwen van ERH. Wat je eens gelezen hebt, moet je nog eens lezen. En daarna nog eens. Een keer ERH lezen is geen keer ERH lezen. Je moet het gelezene nog eens overdenken, nog eens lezen, nog een keer overdenken. En dan nog is het de vraag of je wat kunt beginnen met de tekst die je tot je hebt genomen. Je moet moeite doen om wat je gelezen hebt te relateren aan je eigen ervaringen en je eigen referentiekaders. Je moet nadenken over hoe je wat Rosenstock schrijft, in je eigen manier van spreken kunt (na)zeggen. Zo kan ERH een en ander schrijven over bijvoorbeeld de geschiedenis van *Privatdozenten* in de tijd van Immanuel Kant, wat hun beloning was, wat ze er van sparen konden, of iets uitleggen over historische processen die schuilgaan

achter ons huidige rechtsbestel. Het lijkt soms alsof dat van die fraaie weetjes zijn, die je op feesten en partijen kunt gebruiken om met prachtige wetenswaardigheden de aandacht te trekken. Nu is daar niet zoveel op tegen (denk ik), maar dat was toch niet de reden waarom ERH de betreffende 'weetjes' heeft opgeschreven. Eerder is het zo dat hij met die weetjes allereerst aangeeft hoe dat paste in het leven van vroeger tijden. Wat zegt een maandloon of een jaarloon over de manier van kijken naar menselijk functioneren, over arbeid? Maar vooral ook hoe dat contrasteert met de tijd en de gebruiken van onze eigen tijd. Nog een laag dieper afgestoken blijkt ook vaak hoe ERH met dergelijke 'weetjes' laat zien via welke processen de mensen in vroeger tijden de wereld hebben ontdekt, in taal vormgegeven en hebben doorgegeven. Elk tijdperk bouwt in zijn begrippenapparaat voort op wat eerdere generaties hebben aangereikt. Zo kan ERH laten zien dat wat in onze rechtspraak vaak is gesteld tot abstracte begrippen, bijvoorbeeld de doodstraf, of nog algemener het vonnis, teruggaat op processen waar de klagers en aangeklaagden hun ernstige spel voor de rechter opvoerden met de levendigste verhalen, die door een jury gewogen en beoordeeld moesten worden. In onze wetboeken wordt geabstraheerd van dat 'leibhafte' leven. In de stamrituelen van ooit, speelde men hele gebeurtenissen na. De held wordt ten tonele gevoerd in een verhaal waarin zijn masker, zijn macht en zijn daden worden voorgesteld aan de aanwezigen.⁴ Iconische communicatie wordt dat tegenwoordig in de psychologie wel genoemd. In die vorm van communicatie wordt niet alleen maar een verhaal, of een sprookje verteld, maar wordt een gebeuren uitgebeeld. Met lichaamstaal wordt herhaald en weergegeven wat zich heeft afgespeeld tijdens (bijvoorbeeld) de jacht van de mannen. Ontdekkend taalgebruik noemt ERH dat wel. Een taal waarin de wereld niet wordt benoemd, maar wordt ontdekt en herontdekt. Een herhaling van situaties waarin mensen van vlees en bloed in het zweet huns aanschijns iets hebben verricht voor ieder lid van de stam waarmee ze zich een deel van de wereld hebben eigen gemaakt. In dergelijke situaties binnen de kring van de gemeenschap vond in dergelijke rituelen en verhalen de toe-eigening van de wereld plaats.

Onze begrippen laten deze processen niet meer zien, maar zijn er wel de vrucht van. Als zodanig liggen ze kant en klaar voor gebruik. Elk begrip herbergt zo, zonder dat wij het veelal doorhebben een universum. Veel van die 'weetjes', maken duidelijk hoeveel leven er in de gestelde begrippen is opgenomen.

Via deze uitweiding kom ik bij een andere leeservaring bij ERH namelijk dat hij boeit. Het is geweldig boeiend om steeds weer deze, ik zou bijna zeggen, archeologische lagen van onze taal te ontdekken en hoezeer de generaties daardoor met elkaar verbonden zijn (vanaf het begin tot het einde der tijden zoals ERH zo vaak schrijft). Het boeit (mij in ieder geval) om in die taalaardlagen van de verschillende tijden terug te vinden hoe mensen ooit met elkaar hebben geleefd, waarvoor ze hebben gestreden, wat zij hebben achtergelaten en hoe de huidige generaties op hun waarheden en dwalingen voortbouwen. De natuurwetenschappelijke manier van kijken, waarmee wij in onze tijd zijn doordrenkt, had niet kunnen ontstaan, zonder de theologie van de middeleeuwen. Wat ik meestal leerde op de lagere school, maar ook later in het middel-

baar onderwijs, is dat de natuurwetenschap vooral kon ontstaan door zich uit het keurslijf van de theologie en in strijd met de kerkelijke autoriteiten, te bevrijden. Overigens is dit ook niet geheel onjuist, maar ERH laat zien dat het juist niet ondanks de theologie is, maar vooral ook dankzij de theologie dat de natuurwetenschappen zo'n hoge vlucht hebben kunnen nemen. De taal van de theologie heeft de brandstof geleverd voor de energie waarmee mensen hun leven geven aan de ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Wat zich daarin voortzet is misschien niet zozeer Christendom, maar veel meer Heilsgeschiedenis. En er is geen andere geschiedenis dan die. En als er toch een andere is, dan is dat door het ongeloof van de mensen⁵, aldus ERH. Archeologie van onze natuurwetenschappelijke taal, graafwerk achter onze begrippen, legt bloot dat door allerlei transities heen de energie die eerst gericht was op het doordenken van God en zijn openbaring, verlegd werd naar de bedding van de natuurwetenschappen, waarin een nieuwe taal ontstond. Het heil voor de mensen was daarmee in de beleving van mensen niet meer te verwachten van God, maar van de wetenschap en de daaruit voortvloeiende praktijken.

Dergelijke overgangen na te lezen bij ERH is iets wat buitengewoon boeit. Temeer omdat hij daarmee een nieuw perspectief formuleert, waarin zowel de verschillen als ook de eenheid van het proces dat hij Heilsgeschiedenis noemt naar voren komen. Wat in het verleden is gewonnen aan enorme rijkdom aan inzichten en vindingen, kan en moet gebruikt worden om de problemen van een nieuwe toekomst aan te durven. Hoe dat moet? Want theologen van de middeleeuwen en hun vervangers in de moderne tijd: de natuurwetenschappers en de vervangingstheologen van de toekomst: de maatschappijwetenschappers (sociologen) hebben verband met elkaar. Daarin heeft natuurlijk ook het kruis van de werkelijkheid z'n plaats. Het innerlijk van een mens en een wereld die hem omringt, zijn geschiedenis, zijn crises en zijn uitdagingen gaan in al deze transities hun eigenaardige en tegelijkertijd tijdsbetrokken verhoudingen aan. Als het daarbij zou blijven, gebeurt er nog niet zoveel. Wil zo'n constellatie met *Ausdauer* een bepaalde richting in slaan en tot ontwikkeling komen (geschiedenis opdoen), dan komen er geloof, hoop en liefde aan te pas.

Dergelijke vaak historische getinte beschrijvingen in verband brengen met je eigen gang door het leven, je eigen ervaringen, maakt dat je jezelf ook weer beter leert begrijpen. In die zin is ERH lezen ook zelfverheldering, maar tegelijk ook, jezelf en je levensloop *anders* leren begrijpen. Ook dat is een ervaring die je opdoet bij het lezen van ERH. Om een voorbeeld te noemen: echt calvinistisch is het misschien wel om een man of vrouw 'uit een stuk' te zijn. Een gegeven woord moet betrouwbaar zijn. Wat eenmaal is gezegd als zijnde waar, wordt niet herroepen, maar dient waargemaakt te worden. Woorden die erop volgen moeten voorgaande woorden niet tegenspreken, want het moet duidelijk zijn waar je voor staat. Niet aflaten, op je post blijven (*Saevis tranquillitas in undis*). Leer en leven moeten zoveel als mogelijk in overeenstemming zijn met elkaar. Praten over verantwoordelijkheid is ook verantwoordelijk handelen. Wat wij waarmaken in een mensenleven vindt echter eerder stuks- en broksgevijs al doende lerend plaats, dan lineair en in één keer goed. Maar ERH voegt

daar nog iets bij. *Wie te lang op de rechte weg blijft is al afgedwaald*. Kortom: dat 'een mens uit één stuk zijn', wordt twijfelachtig wanneer dat te lang duurt. Bijvoorbeeld wanneer de situatie waarin het zinvol was, niet meer bestaat. Ik weet even niet meer waar ik dat precies gelezen heb, meer: het is een prachtige one-liner die precies aangeeft wat je doet als je ernstig vasthoudt aan een eenmaal gegeven opvatting zonder je af te vragen of die z'n tijd al heeft gehad. Het meeste van wat wij zeggen, heeft maar betrekking op de korte en middellange termijn. En dat is ook nog maar betrekkelijk nieuw, dat zoveel mensen dat allemaal kunnen doen. Plannen maken, doelen stellen, activiteiten uitvoeren, die wij in ons mensenleven allemaal willen beleven en halen. Je leeft maar een keer. En in dat (korte) leven moet je voortdurend veranderen, moet je ook jezelf voortdurend bijstellen en afstemmen op andere omstandigheden. ERH doet je inzien dat je moet veranderen, liefst ook nog op de juiste tijd. Wij leven als het ware meerdere levens en meerdere identiteiten tijdens ons leven. Dat levert meerdere en verschillende referentiekaders op die nu juist niet 'uit een stuk' zijn. Je vindt dat ook terug in de grammaticale methode. De bekende vierslag van ERH in binnen - buiten; verleden - toekomst. Een mens is als het ware 'uitgespannen' op dit kruis. Zijn binnen (beleving, leefwereld) - zijn subjectiviteit is anders dan zijn 'buiten' - zijn objectiviteit. En de aanspraak of de oproep die vanuit de toekomst op hem afkomt (preject) is anders dan wat in het verleden gedaan moest worden (traject). Een mens kan niet uit één stuk zijn, maar moet schakelen tussen deze verschillende manieren van zijn.

Een laatste leeservaring dan nog en ook één die wel leuk is om mee af te sluiten namelijk, dat je soms ook wel even genoeg hebt van het lezen van ERH. Het is erg prettig om ook eens even wat anders te lezen. Het steeds moeizaam strijden met zijn teksten en het steeds opnieuw weer voor jezelf vertalen wat hij kan bedoelen met een passage, welke gevolgtrekkingen je eruit kunt halen, het moeilijke Duits, waar de tanden van je hersenen steeds weer moeizaam door heen moeten ploeteren..., het weer opzoeken van een passage waarmee je verbanden ziet of hebt gezien... Gewoon even niet ERH. Gelukkig kan dat ook.

1 *Dienen op de planeet*, bl. 51

2 *Friedensbedingungen einer Weltwirtschaft*, bl. 42

3 *Psalmen* 8:5

4 *Het wonder van de taal*, bl. 96

5 *Heilkraft und Wahrheit*, bl. 37, 38. Voortgang in de geschiedenis, lineariteit, kan alleen maar bestaan als mensen geloof hechten aan een Naam die naam maakt. Het geloof aan de zinvolheid van de wetenschap is gevormd door het geloof aan de zinvolheid van de komst van het heil voor de mensen.

INLEZEN VIA DE INTRODUCTIES

WILMY VERHAGE

Wat maakt het lezen van de werken van Rosenstock-Huessy zo moeilijk, en tegelijkertijd zo de moeite waard? Met die vraag ben ik ingegaan op het verzoek van het bestuur van Respondeo iets te vertellen over mijn eigen ervaringen met leven, leer en werken van Rosenstock-Huessy.

Hij tilt je reflectie over de intermenselijke werkelijkheid op een hoger plan met zijn grammaticale methode, in zijn eerste aanzet tot ‘tijdswetenschappen’. Dat neem je niet zo een, twee, drie, in een vloek en een zucht in je op. Tegenwoordigheid van geest is niet iets dat vanzelf komt.

Ik vertelde op de bijeenkomst in mei dat Rosenstock-Huessy de enige schrijver was, die ik niet onmiddellijk hoefde te begrijpen. Dankzij mijn respect voor Ko Vos, vriendin van mijn ouders, fee aan mijn wieg, deel van mijn ‘spraakschoot’, zoals Rosenstock-Huessy dat zo ongemakkelijk noemt. Ik gunde ons de tijd ooit als kwartje bij mij binnen te vallen. Ik gunde ons een rijpingsproces. En ik gunde ons ook ruzie, trouwens. En weer goed maken op voorwaarden. En ook dat ik hem niet voetstoots op z’n woord hoefde te geloven, maar eerst feiten ging checken, (en afstrepen als ik ze tegen kwam). Zo leerde ik hem langzamerhand kennen en vertrouwen.

Even snel een antwoord op een haastig geformuleerd probleem is er niet bij. Daarvan getuigen alle bijdragen over leeservaringen in dit nummer elk op eigen wijze. En wanneer er plotseling een kwartje valt, is per persoon ook zeer verschillend. Getuige de bijdrage van Peter Leenman, bij wie de tekst van Rosenstock-Huessy, die hij zijn hele leven al had zien hangen boven het bureau van zijn vader, pas tot hem doordrong in de stervensdagen van zijn vader, toen hij de woorden zocht voor zijn afscheidsrede, die u elders in dit nummer vindt. Dus je moet al een aha-erlebnis krijgen, en vervolgens bereid zijn af te leren, wat je eerst met veel moeite hebt aangeleerd aan maatschappelijk en intermenselijk begrip, en er langzaam, heel langzaam achter komen dat je inderdaad een nieuw oriëntatie-instrument aangereikt krijgt om het leven vorm te geven, met een veel dieper inzicht in maatschappelijke processen dan je ooit voor mogelijk had gehouden. Bestaansverheldering noemt Jan Kroesen dat.

In alle gevallen blijkt het nog steeds volstrekt per *ongeluk*, in de letterlijke betekenis van het woord vaak, of je kennis maakt met zijn leven, leer en werken, want hij was en is bepaald nog geen gevestigde naam aan het firmament der grote geesten, zoals een oude schoolvriendin mij laatst nog vol verachting voorhield: “ik kan ‘m niet eens op internet vinden, dus wat stelt hij dan voor en waar verdoe je je tijd eigenlijk mee.” Tsja.

Zoals de maestro zelf al zei: een nieuwe waarheid - en het is nogal een preten-

tie: sociale wetenschappen op een nieuwe leest schoeien - gaat de weg van één, naar weinigen, naar velen en tenslotte naar allemaal. En zij doet daar generaties over, elke generatie geeft het verder in antwoord en met commentaar op, en - in mijn geval dan - uiteindelijk met begrip en in solidariteit, met de vorige. Ik ben zelf een achtenzestiger, dus het commentaar van mijn generatie en de reacties daarop kent u.

En bovendien gaat de opname van het vernieuwd begrip dat hij aanreikt ook nog eens voornamelijk incognito. Bijvoorbeeld de invloed van Rosenstock-Huussy op onze Nederlandse filosofen zoals op de onlangs overleden alomgewaardeerde René Gudde, gaat via Peter Sloterdijk. Bij Sloterdijks dankwoord voor de Sigmund Freudprijs uit 2005 beroept hij zich voor het eerst (?) openlijk op ERH, als hij zegt dat deze *christelijke jurist* de belangrijkste taalfilosoof van de twintigste eeuw is. En weinig filosofen die zich van die invloed bewust zullen zijn. Bij mijn weten alleen Bart Voorsluis en Hans Achterhuis. Of neem bijvoorbeeld Greenpeace, een van zijn oud-leerlingen was mede oprichter. Die heeft toch een behoorlijke mondiale impact. Of kijk naar de rechtshistorici over de hele wereld, die zich inmiddels in toenemende mate baseren op het werk van een andere oud-leerling van ERH, Harold Berman qua de geschiedenis van het recht.

Waarover ik zelf struikelde indertijd bij het lezen van Rosenstock-Huussy was het woordje christelijk. Geen theoloog, geen dominee noch priester heeft mij in mijn eerste jaren als volwassene weten te overtuigen van hun maatschappelijke relevantie in mijn leven, dus zo werd ik zoals zovelen van mijn generatie, agnost. Te meer daar ik volgens de heersende Christelijke moraal dier dagen - voor zover ik 'm begreep - toch al zondig en zonder enige hoop op verlossing was. Ik wist het gewoon niet. Ik werd eerder één groot vraagteken: alleen nog zeker van mijn onzekerheid, dan een vastbesloten antwoord. Wat geloof je eigenlijk. Ja, woorden, maar wiens woorden?

Wel had ik inmiddels schrijvers gevonden die mij wat te zeggen hadden over het maatschappelijke klimaat zo vlak na de tweede wereldoorlog, mijn geboortetijdstip, puttend uit hun ervaringen van voor, tijdens en na de oorlog. Die herkende ik wel. Zoals Max Dendermonde, die in zijn boek *'De wereld gaat aan vlijt ten onder'* de wortel van het kwaad in het heersende nuttigheidsdenken zag. In zijn ogen diende er dringend geluierd te worden. En liefgehad.

Wij snakten naar andere ritmes, dan alleen maar die van de voorgestane arbeid via de tijdkilometer. Ik wel, tenminste. Onlangs herlas ik in het hoofdstuk *tijdsspectrum in ERH's boek Heilkracht und Wahrheit*, dat de sferen liefde, werk en ademen - die respectievelijk voor vereeuwiging, versnelling en de ritmiek zorgen - elkaar behoeven, maar niet tot elkaar te herleiden zijn. Dus de intuïtie van Dendermonde klopt wel met de nieuwe leer van de tijden. Die overigens indertijd al door Paracelsus (16e eeuw) werd voorgesteld, dus zo nieuw is hij nou ook weer niet.

Rosenstock-Huussy ben ik pas gaan lezen toen ik inmiddels 32 jaar was. Eind jaren zeventig. De vijftien jaar ervoor luisterde ik ademloos naar wat Ko Vos aan mijn ouders, of eigenlijk aan mijn vader, over zijn inzichten te melden had. Want ja, waar het hart vol van is daar loopt de mond van over. Ik werd zowel geïntimideerd door zoveel kennis, overzicht, vechtkracht en inzicht - ook liefdevol en ondersteunend in mij -, als jaloers dat ik dat zelf niet kon. Maar na

enige jaren ervaring in de samenleving als volwassene, en vlak voor mijn studie andragologie, verscheen de Nederlandse vertaling van *'Speech and Reality'* uit 1969 en vatte ik moed. Het boek is te danken aan Freya von Moltke en Clint Gardner, respectievelijk partner en oud-leerling van Rosenstock-Huessy in diens nadagen op aarde, ontdekte ik nog niet zo lang geleden. Zij maakten zich m.i. terecht zorgen over het opnamevermogen van de nietsvermoedende beginner, in zijn zeeën van teksten en boeken en werelden van eruditie. Ze hebben daarom *'Spraaak en Werkelijkheid'* samengesteld, nog met zijn zegen, als een goede introductie. Dat bleek het dus niet alleen voor mij te zijn, getuige wat Egbert Schrotten in zijn impressies van de bijeenkomst daarover zegt. In 1978 is het vertaald door één van de vaders van het Rosenstock-Huessy-Huis, Elias Voet en via Ko Vos is het boek vervolgens in mijn bezit gekomen. Het werd me tot grote, zei het heimelijke steun tijdens mijn studie Andragologie aan de Universiteit van Amsterdam. Mijn studiebegeleider op de universiteit, Rally Rijkschroeff bleek tot mijn verrassing samen te werken met het Rosenstock-Huessy-Huis in het kader van 'wegloophuisprojecten': ontsnappingsmogelijkheden voor de medemens die door wat voor ongeluk of onbegrip dan ook in de greep van de psychiatrie terecht was gekomen. Het Rosenstock-Huessy-Huis vormde een alternatief. Lien Leenman-de Pijper schrijft daar trouwens zo prachtig over in haar terugblik op die tijd, gepubliceerd in *Stimmstein* nummer 2, dat ik u er in dit nummer gaarne - met haar toestemming - deelgenoot van wil maken. Wat hen bewoog toen, en hoe zich dat verwerkelijkte, en uit welke nieuwe geest. Dat geeft u enig inzicht in de 'spraaakschoot', die het Rosenstock-Huessy-Huis vormde. Maar ik hield mijn mond dicht tegen mijn studiebegeleider, en ik zocht ook geen contact met Haarlem. Ook via mij werkte ERH incognito.

Tijdens mijn werk in de volwasseneneducatie bleek *Spraaak en Werkelijkheid* in de cursussen die ik ontwierp en gaf op het gebied van communicatie en praktisch leidinggeven een oriënterende factor van formaat bij mijn geliefde cursisten. Het kruis der werkelijkheid herkende iedereen onmiddellijk, zodra je het op hun eigen leven betrok, zonder er een uitdrukkelijke 'leer' van te maken. Altijd vanuit hun eigen praktijk en hun eigen knelpunten en leervragen als focus. Zo werd het mij mogelijk hun respectieve praktijken en hun leervragen te verbinden met de mij bekende theorieën over communicatie en organisatiekunde, inclusief en nu openlijk, die van ERH zelf. De wisselwerking tussen veelzijdigheid van de praktijken, en de eenheid van de theorie bleek een vruchtbare invalshoek in leren van en voor het leven. Bij de evaluatie van welke cursus dan ook zeiden mijn cursisten dat ze meer zelfvertrouwen hadden gekregen.

Maar na mijn vijftigste moest ik serieus nemen dat ERH als Christen sprak, om zelf opnieuw te leren spreken. Toen vroeg ik mij eindelijk met Paulus af, wie er nou eigenlijk vervolgd moest worden. Ik ben in het diepe gesprongen, heb een goed Duits woordenboek aangeschaft en ik ben alles wat ik van ERH maar te pakken kon krijgen met een hernieuwde onbevangingheid gaan lezen. Ik vond nogal wat van zijn boeken in de boekenkast van mijn moeder. Ik vond veel in de bibliotheek van de VU. Ko vond dat ik het zelf maar moest uitzoeken, en dat heb ik ook gedaan.

Ik begon met mijn volgende introductie in de zeeën van werken in de vertaling

van Ko 'Ik ben een onzuivere denker', ook door Freya en Clint samengesteld. Een jaar na 'Sprak en Werkelijkheid'. Buitengewoon geschikt om te proeven van zijn veelzijdigheid. Meteen werd mijn hele zondebesef veranderd door zijn artikel over de Metanoia: bekering van dode werken. Dat gaf een zucht van verlichting. En toen ben ik los gegaan. Met *das Alter der Kirche* heb ik aan de hand van Rosenstock-Huussy en Joseph Wittig opnieuw kennis gemaakt met de geschiedenis van het Christendom, het langzame worden in het eerste millennium van de kerk, met de éne God in zijn drieënigheid als paraplu. Ondertussen kreeg ik mee waar hun strijd met hun zeergeleerde theologische tijdgenoten over ging. En vervolgens las ik de Europese Revoluties, die Sprache des Menschengeschlechts, und, und, und... and, and, and... (de *lectures uit Amerika*).

Na zes jaar studie, waarvan drie jaar na de dood van mijn lief, vond ik de tijd rijp contact te zoeken met andere lezers van ERH. Ik wist van hun bestaan, en via Ko ben ik doorverwezen. Tot mijn grote verbazing werd ik met open armen ontvangen door de ERH-Gesellschaft in Duitsland. Dit had ik nog nooit meegeemaakt. Weliswaar was iedereen in rep en roer om de perikelen rond de heruitgave van de *Soziologie*, maar desalniettemin werd ik ingehaald als een verloren dochter. Ondanks alle vreemdheid, bleken wij elkaar te herkennen. Ik kreeg onmiddellijk een 'project' om te organiseren van de toenmalige voorzitter Fritz Herrenbrück. Ik vond het nogal een onbesuisde actie van hem, want wat wist hij nou van mij. Maar ik zei ja, en dat is 'Weitersager Mensch' geworden. Een bundeling opstellen van Duitse en Nederlandse lezers van zijn werk, en in zijn veelstemmigheid wellicht ook een goede introductie in het werk van ERH. Op de website van de ERH-Gesellschaft te vinden. Toen ik vrijwel onmiddellijk mee ging besturen met Gesellschaft, ook al zo'n *leap of faith* aan beide zijden, heb ik de Duitse cultuur diepgaand leren kennen. Oost en west, man en vrouw, elkaar opvolgende generaties. Duitse pijn en Duitse invalshoeken. Duitse taal. Luther en ook Goethe. Elke Duitser en Duitse die ik heb leren kennen, inmiddels velen, een wereld en een verhaal op zich. Buitengewoon verrijkend, deze nieuwe 'spraakshoot' in mijn leven. Dat geldt met name voor mijn nog dagelijks groeiende inzichten in de *Soziologie*, het 'lijfboek' van Eckart Wilkens, en daardoor een grote inspiratiebron in ons bestuur.

Bij nalezing blijkt mij dat het bij mij eigenlijk andersom is gegaan dan Rosenstock-Huussy zelf. Dat heb je als geestelijke kleindochter. Eerst geschiedde mij zijn incognito *werken* als maatschappelijke oriëntatie en persoonlijke steun in de rug via Ko Vos. Vervolgens kwam het *leren* via Sprak en Werkelijkheid en zo verder. En tenslotte ben ik de mensen tegengekomen, die hun *leven er* ook aan hebben gewaagd. Werken, leren, leven. Die weg ben ik gegaan. En nu ben ik voorlopig geland bij Respondeo, op inmiddels grootmoederlijke wijze zorgdragend voor uw Interim in co-ouderschap met Jan Kroesen. Mij daarin meer beroepend op Abraham, dan op Sara trouwens. Dat kan tegenwoordig.

Gaat Rosenstock-Huussy ooit vervelen? Ik kan me het niet voorstellen, ik duik net parels op (= lees) uit zijn serie *lectures sociale* geschiedenis van Amerika in de notatie van Eckart Wilkens. Is Rosenstock-Huussy lezen de moeite waard? Absoluut. Wordt je er een ander mens van? Jazeker. Richting vrede? Wel mijn leven. Heb je er andere mensen bij nodig? Jawel, maar hou de 'eindredactie' bij jezelf. Vraagt het geduld? Dat kan je wel stellen. Wordt dat beloond? Nou en of!

VERSLAG VAN HET BESTUUR OVER HET JAAR 2014

FEICO HOUWELING, VOORZITTER

Over vereniging en bestuur

De Vereniging Respondeo telde 31 leden op 1 januari 2014 en op 31 december 2014 circa dertig leden. In een paar gevallen is niet helemaal duidelijk of een bepaald iemand nog wel of geen lid meer is. Het bestuur is bezig om dat uit te zoeken.

Het bestuur bestond aan het begin van het verslagjaar uit Greet Oosterbroek, Otto Kroesen, Jürgen Müller (penningmeester), Egbert Schroten (secretaris) en Feico Houweling (voorzitter). Het bestuur vergaderde in het verslagjaar op 15 februari, 17 mei en 11 oktober.

De algemene ledenvergadering van de vereniging is gehouden op 29 juni 2014. Op deze vergadering vonden geen bestuurswisselingen plaats.

Er zijn twee openbare bijeenkomsten georganiseerd:

Op 29 juni, in combinatie met de algemene ledenvergadering, werd in de oude synagoge in Deventer een bijeenkomst georganiseerd onder het thema 'De vier spreekwijzen in de praktijk'. Daarbij werd ingegaan op de vier modi van spreken die corresponderen met de vier polen van het kruis van de werkelijkheid. Deze bijeenkomst werd door veertien personen bezocht.

Op 29 november werd in Amsterdam een bijeenkomst gehouden onder het thema 'De mens is onbetaalbaar, oecumene en economie' in de Thomaskerk te Amsterdam. Hier werden enkele teksten besproken die zullen worden gepubliceerd in het boek met werk van Bas Leenman. Deze bijeenkomst werd door vijftien personen bezocht.

Bovendien werkte Respondeo mee aan de presentatie van de Nederlandse vertaling van *Angewandte Seelenkunde* onder de titel *De taal van de ziel*. Deze presentatie vond plaats op 16 oktober in de Thomaskerk te Amsterdam.

Wat ons bezighield

Het bestuurswerk is in 2014 evenals in het voorgaande jaar meermalen onderbroken geweest door ziekte van de voorzitter. Mede daarom heeft Feico aan het eind van het jaar aangekondigd na deze tweede termijn van drie jaar niet een derde termijn te willen vervullen.

De taal van de ziel: Dankzij de inspanningen van Henk van Olst en Hans van der Heiden, later aangevuld met Otto Kroesen en hulp van diverse meelezers, is een eigentijdse vertaling tot stand gekomen van *Angewandte Seelenkunde*. De

presentatie van dit boek, ondersteund door de Theologische Universiteit Amsterdam, was een indrukwekkende en inspirerende gebeurtenis. Vooral de bijdrage van Hebe Kohlbrugge maakte veel indruk.

De vereniging heeft deze boekuitgave, verzorgd door uitgeverij Skandalon, gesteund met een bedrag van € 2.350. Bovendien heeft Respondeo de kosten van de borrel bij de presentatie voor haar rekening genomen.

Andere boeken in voorbereiding: Otto werkt in overleg met Anneke van Ojen, Willem Leenman jr. en Wilmy Verhage aan een boek met geselecteerde teksten van Bas Leenman. Deze uitgave verschijnt mogelijk in 2016.

Eugen Rosenstock-Huussy Gesellschaft: Onze Duitse zusterorganisatie verkeerde in de afgelopen jaren in zwaar weer, niet alleen door de problemen rondom de heruitgave van de *Soziologie*, maar ook door afnemende steun aan de organisatie. Op 24 mei is een vertegenwoordiging van het bestuur van Respondeo bestaande uit Otto, Egbert, Jürgen en Feico naar ERHG-voorzitter Eckart Wilkens gereisd om daar over de toekomst van onze organisaties te praten.

Dit gesprek in Keulen verliep bijzonder positief. Er blijkt voldoende elan te zijn om op de huidige voet verder te gaan. Toch zijn er wel veranderingen. Verenigingen als de onze fungeren steeds meer als ‘netwerk’ van mensen die op verschillende plaatsen en op verschillende manieren met het werk van Rosenstock-Huussy bezig zijn. Er gebeurt veel meer in en rond de vereniging dan bijvoorbeeld uit dit jaarverslag blijkt. Daar zullen Respondeo en de Gesellschaft ook voor moeten hebben en op moeten inspelen.

De vraag of Respondeo en Gesellschaft samen iets zouden moeten organiseren, is in Keulen niet beantwoord, mede omdat we zelf al zoveel omhanden hebben.

Bijeenkomsten: Het bestuur is ingenomen met de oude synagoge in Deventer als plaats voor de bijeenkomsten. De stad ligt centraal in het land en de locatie is door zijn historische betekenis van grote waarde. Wel jammer is dat een aantal leden op hogere leeftijd inmiddels niet meer in staat is om de bijeenkomsten bij te wonen.

Het kost steeds maar heel weinig moeite om een geschikt thema voor de bijeenkomsten te vinden. Vaak kan zelfs gekozen worden uit diverse ideeën. Het werk van Rosenstock-Huussy blijkt nog steeds vruchtbaar en inspirerend genoeg!

PR en ledenwerving: Zorgelijk is de ontwikkeling van het ledental. Binnen het bestuur is de vraag gerezen of verenigingen als Respondeo nog wel van deze tijd zijn. Duidelijk lijkt dat Respondeo zich meer als ‘netwerk’ moet gaan gedragen, zoals besproken in Keulen. Dat betekent bijvoorbeeld meer ruimte laten voor ad hoc samenwerking en zo min mogelijk formaliteiten.

Kreisau: Enige jaren geleden hebben Wim en Lien een donatie geschonken aan

de vereniging Respondeo. Vanuit de wetenschap dat Wim en Lien sterk betrokken zijn geweest bij het project in Kreisau/Krzyzowa is voorgesteld om deze donatie voor dat doel in te zetten. Onderzocht is of er vanuit Kreisau/Krzyzowa belangstelling is voor een steunactie in Nederland bijvoorbeeld in de vorm van een informatieve bijeenkomst, maar daar is geen duidelijke reactie op gekomen. Marlouk Alders heeft ooit een scriptie geschreven over de Kreisauer Kreis, die met hulp van Feico is omgewerkt tot een informatieboekje. Er ligt een plan om hiermee iets te doen, bijvoorbeeld een bijeenkomst voor vrijwilligers in de geest van de herdenkingsdienst voor Bob O'Brien in 1996.

Boeken ter verkoop: Op het punt van de boekenvoorraad in het Rosenstock-Huessy Huis zijn geen ontwikkelingen te melden. De Kapel is inmiddels herbouwd zonder dat dit gevolgen heeft gehad voor de locatie van de boekenopslag. Marlouk verzorgt al jaren op zeer zorgvuldige wijze de verzending van de boeken, iets waarvoor het bestuur haar zeer erkentelijk is.

Archieven: Over de archieven waren in het verslagjaar geen nieuwe ontwikkelingen te melden.

Interim: Het bestuur is heel blij met de nieuwe opzet van het tijdschrift, dat nu de naam *Interim* draagt en dat in de plaats is gekomen van de bekende nieuwsbrief. Het nieuwe tijdschrift verschijnt gewoonlijk twee maal per jaar en staat onder de bezielde en bezielende redactie van Wilmy Verhage en Jan Kroesen. Het thema sluit meestal aan bij de voor- en najaarsbijeenkomst, maar er is volop ruimte voor andere bijdragen. Dankzij het pdf-formaat is het blad eenvoudig onder een groter publiek te verspreiden, onder meer via de website van de vereniging waar zowel oude als nieuwe nummers kunnen worden gedownload.

Website: De website van Respondeo is toe aan een vernieuwing en ook de techniek moet eigentijds worden gemaakt (CMS). De site is tot nu toe onderhouden door Feico, maar hij zal ook deze taak na de ALV overdragen.

Rotterdam, 28 april 2015

UIT HET BESTUUR

OTTO KROESEN, VOORZITTER

Op 20 juni is het bestuur bijeengekomen in Twello bij Greet Oosterbroek. Met Henk van Olst als nieuw bestuurslid erbij moesten we vanzelfsprekend opnieuw met elkaar kennismaken. Het is ermee als met een orgel. Als er een nieuw register bijkomt gaan de klanken op een andere manier op elkaar inspeelen. De stemmen mengen zich op een nieuwe manier.

Dat heeft ons niet verhinderd ook allerlei zakelijke dingen op te pakken zoals daar zijn: terugkijken op de ledenvergadering, inschrijving in de Kamer van Koophandel, de najaarsbijeenkomst, de stand van zaken rond de publicatie van het werk van Bas Leenman.

Precies een week later was de begrafenis van Wim Leenman. Het doet ons (opnieuw) beseffen dat een generatie gaat. Komt er dan ook een nieuwe generatie? De dingen gaan nooit echt verder door eenvoudig de lijnen door te trekken. God valt niet in herhaling, om het met een woord van Rosenstock-Huussy te zeggen. Maar ook over dat voortgaan hebben we ons als bestuur zo wat gedachten gemaakt. Hoe verdund ook of langzaam, of indirect, het werk van Rosenstock-Huussy vindt weerklank en dus kan Respondeo medestanders vinden. Bovendien, waarom zouden mensen die enige diepgang zoeken en oriëntatie, niet aan kunnen haken bij thema's en bijeenkomsten van Respondeo en zo de rode draad door de tijd, hun draad van Ariadne, kunnen vinden?

Op twee dingen ga ik even afzonderlijk in.

De crisis van de neoliberale economie: najaarsbijeenkomst 10 oktober, Deventer

Of bovenstaande ook de titel wordt van de bijeenkomst is nog de vraag, maar het is wel het thema: alles draait om geld en vooral geld verdienen. Piketty heeft het met zijn boek over kapitaal in de 21e eeuw aangekaart en onder ons heeft Luyendijk met zijn boek over de morele onverschilligheid van het bankwezen aan de discussie bijgedragen. Het thema is nog breder: waar zijn wij in Europa mee bezig als de Europese staten, inclusief de Griekse regering, alleen maar in financiële termen kunnen denken over het Griekse huishoudboekje? Moeten we een economie helemaal afbreken om hem gezond te maken? Dat is een vreemde paradox en Rosenstock-Huussy zou hier om metanomie gevraagd hebben. We moeten kunnen veranderen en geen nieuwe problemen oplossen met oude spelregels. De regels van het spel en de spelers van het spel moeten nieuwe imperatieven gehoorzamen. Dat betekent metanomie, Verandering. Maar hoe ziet dat eruit? En hoe bespreken wij dat op 10 oktober? Daarover volgt meer, maar reserveer alvast de datum!

Het boek van Bas Leenman: “Als God stuk loopt”

De uitgeverij Skandalon is bereid het boek uit te geven met financiële steun van Respondeo. Het wordt een dik boek: rond de 300 bladzijden. Het zal mooi uitgevoerd worden, met een hard kaft en het zal tijdens een publieke bijeenkomst onder de aandacht gebracht worden. Als alles meezit zou het boek er rond kerst kunnen zijn. De bijeenkomst waarin het ten doop gehouden wordt en aan het publiek aangeboden zal in het voorjaar van 2016 plaatsvinden. Dat is 10 jaar na de dood van Bas Leenman en misschien daardoor een betekenisvol tijdstip. Het is ook opnieuw een gelegenheid om het werk van Respondeo onder de aandacht te brengen.

2 juli 2015

VERENIGING RESPONDEO

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor de ander staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, rekening nr. 19.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo. Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 - € 35 per jaar), donatie of gift.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg;
tel. 0523-677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg
(boekenlijst op aanvraag) tel.0343-415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo. Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met: Marlouk Alders, tel. 023 5363145.
e-mail: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Interim verschijnt 2 x per jaar: in het voorjaar en in het najaar.
Losse nummers à € 2,00 kunnen worden besteld bij de redacteur. Abonnement, opgave bij de redacteur. Prijs: € 4,00 per kalenderjaar
Redactie Interim: Wilmy Verhage en Jan Kroesen
Vormgeving: Peter Bakker
Redactieadres: Olympiaplein 32 A 1, 1076 AC Amsterdam, tel. 020- 6736534
e-mail Wilmy: wverhage@xs4all.nl
e-mail Jan: kroesen@me.com
Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.